

ПРИ ГЕНЧО СТОЕВ

Драган Ничев

— Другарю Стоев, разкажете за своята най-ранна младост, за семейната среда, за духовната атмосфера, при която се изградихте като личност и литератор. Днес някои от биографиите обичат да казват: „Изживял прашно детство в малко провинциално градче. . .“ Прашно ли беше вашето харманлийско детство, обичате ли да си спомняте за него?

— И прашно да е било, в нявгашния прахоляк днес светят златни пращинки!

Баща ми — Диньо — беше бивш бояджийски работник, сетне сам бояджия и продавач на бои. Той идел от низините, когато срещнал мама — Неделя, — тя слязла при него от високо — беше дъщеря на богат сарафски род. Пристанала на младия бояджия и там, където се кръстосали съдбите им*, — между двете посоки, — там е моята поява на белия свят. Властният дядо — сарафинът — не можеше да прости на младите — при това зетят му готвеше нови бедни: конспирираше срещу неговата власт, посещавахе затворите. . .

Запомнил съм класовата борба в моя край, отначало като борба между тате и дядо. Живях сред искрите на кремька и стоманата — тези искри за мене бяха нещо по-естествено от ласката, от нежната дума. Допускам, че тази атмосфера на суровост и безпощадност е обгорила душата ми на гражданин и творец и без съмнение е повлияла при търсенето на силни характери, изчистили отношенията си от всичко сантиментално. От друга страна, мама, която бе дошла от богат дом, с традиции в красивия бит, се вживя много добре в занаята на баща ми, надмина го. Показва му някои редки съчетания между основните багри. Отначало ги добиваше само за своите тъкани — беше добра тъкачка, — а сетне взе да показва това и на жените в града. С боите на тате и с околото на мама те постигнаха нови разцветки. След всеки арест на бащата неговата работа замираще, но сетне пак се оживяваше — памукът и вълната чакаха да се превърнат в облекла, хората имаха нужда от хубави багри и знаеха къде да ги търсят. Аз и досега помня хубавата, мрачна мамина младост: със строг поглед, който предупреждава да не я питат защо е тръгнала с комуниста, и с вечно боядисани ръце — ту червени, ту сини.

— И тъй нека да уточним: коя е Вашата рождена дата? Колко членно беше семейството Ви? Имаше ли някои известни и колоритни личности в рода Ви?

— Роден съм на 5 февруари 1925 г. в Харманли.

Имам сестра с четири години по-голяма — Стойка; химичка е; живее в София.

Дядо ми по майка е познавал някои от нашите възрожденци. След Освобождението е депутат във Великото Народно събрание. Известно време е бил стамболовист; имаше влияние в околната, но беше консервативен. В задната стайка на дюкяна беше сковал бесилка със златни гвоздеи. Като поотраснах, ме викаше да ми я покаже: „Тук ще обеса баща ти — комуниста!“

— Откога датират първите Ви най-ранни спомени за света, който Ви заобикаляше? Проявявахте ли някакви дарби, предразположения или наклонности в детството си?

— Моят пръв спомен не е толкова важен и не е отправна точка в живота ми. Помня, че бях много малък. Баща ми направи една палатка на двора — и мама и тате пренесоха част от покъснината, защото ще има земетресение и къщата може да се събори. Помня леглата, нар-

* Откъс от по-голяма анкета

четата, един примус, на който мама готвеше фасул. Много по-късно разбрах, че това е било през 1928 г. — бил съм около тригодишен. Това е най-ранният спомен от моето детство.

В детството повече ми допаднаше да не бъда на второ място в махалата. Може би това е била някаква дарба, защото по-късно естествено станах ремсов ръководител.

— Бихте ли разказал за някои от най-силните си преживявания в детството: случки, разкази, които сте запомнили, любими песни, образи, които са Ви впечатлили. Опитайте се да призовете и някои спомени, свързани с отделни местности и събития във Вашия роден край, с определени годишни сезони или отделни лица.

— За всяко момче, израсло в Харманли, главните спомени са свързани с р. Марица. Тогава тя беше голяма, чиста река — в нея имаше много мрени, видри и триметрови сомове. (Дори и сега, когато чета за акулата, аз мисля, че това ще е нещо като маришки сом.) По времето на моето детство това беше голяма река! Даже през лятото не можеше да се пребори и селяните, като идваха на пазар в града, се качваха на гемия. Имаше гемии на няколко места. Това бе плоскодънна широка лодка, наподобяваща днешните понтони. Можеше да побере една волска кола с въпряга или две конски коли с двайсетина души. Тази гемия бе завързана за халка, плъзгаща се по въже, опънато между двата бряга. А понеже старите разказваха, че някога реката е била използвана като воден път — от Пловдив до Бяло море — ние, малките, мечтаехме за времето, когато тя ще стане отново плавателна. И когато малкото глухо градче ще стане пристанище за големите параходи. А това може би е било подхранвано от тракийските възделения в тоя край. . . Не мога да си представя Харманли без Марица — говоря за лятното Харманли. През зимата на никого не му беше до Марица.

Всеки неделен ден — лете, Харманли се пренасяше на сянка край реката. Някои ходеха до долното течение — там, където е Герганината чешма, други — там, където е ловджийското кладенче. Нашето семейство също тръгваше в ранни зори и отсядаше на свое, „собствено“ място, под сянката на своя „собствен“ кавак до самия бряг. Колкото и странно да е — първите ми наблюдения за природата и живота са свързани с този бряг, — с острата трева под кавака; с пътеките, направени от червените мравки, с пляска на големите риби и с някой и друг удавник. . . Тия мирни граждани си хапваха по тези брегове, яко си пийваха и тръгваха смело към талвега. И аз помня — бях тогава може би на пет години — как се понесоха викове от брега и как една глава се показваше и потъваше от талвега и как след 50—100 м изчезна. И понеже става дума вече за удавници, ще спомена, че един мой братовчед по майчина линия не се върна от едно такова къпане. Между другото: тази традиция, за пренасяне на харманлийци през топли дни край реката, беше свързана освен с удоволствието на излета и с други, по-практични съображения — като хигиенните например. Повечето от хората нагизваха в реката със сапун в ръка и с кесия за изтриване. Старата баня на града, построена още от римско време и превърната от турците в хамам, работеше само през зимата. . . В същност в моите спомени Харманли живееше с два годишни сезона — топъл и студен.

В края на първия и в навечерието на втория сезон — тоест, през последните дни на октомври и в началото на ноември, в градчето пристигаха обозите на големия панаир със странното име кара-баа. Пристигаха свирки, кавали и пестил от Габрово; от Пловдив пристигаха търговци на дрехи; от София пристигаха джебчии, а главното — пристигаха църкове и менажери. И което е по-важно, те бяха все „световни“. И така цирк „Колизеум“ не се намира само в Рим — по за 10—15 дни той опъваше своята шатра на градския площад в Харманли.

Баща ми не пропускаше случая да ни заведе на цирк и там, под светлините на брезентовата шатра, аз за пръв път усетих възлението от допир с хора, прекосили „целия свят“. (Взели акъла на Париж и пристигнали оттам направо в Харманли.) Така поне се представяха артистите на манежа, ние приемахме това за чиста монета и тогава за първи път изпитах завист към нечия слава. За да бъде разбрано това събитие за Харманли, трябва да се припомни, че в малкото градче още нямаше кино и циркът беше събитие на годината.

Зимните вечери прекарвахме повече в къщи. И сега отново изплуват образите на майка ми и на баща ми. Една голяма любов ги бе събрала, но тази любов винаги издържаше изпитанията на бита. Това бяха два буфера, събрани под един покрив. Под този покрив имаше едно постоянно напрежение; и за мен социалните конфликти на този свят се бяха фокусирали

в нашия дом. Главната грижа на майка ми бе да покаже и на градчето, и на себе си, че не е сгребшила, че не съжалява за своя избор; а за да не изпусне излишна дума, тъчеше и през вечерните часове. Нейният избраник пък — баща ми, искаше на всяка цена да облекчи живота ѝ, като създаде условия за едно външно материално благополучие. Той се прибираще в къщи изморен от работата си, но винаги с някоя нова книжка от читалището или от приятели — също за да запълни опасните часове и за да усмири отчасти своята природна любознателност, останала ненаситена.

Той бе учил до четвърто отделение — останал сирак, а майка ми е завършила прогимназия.

— По Ваша преценка с кого от родителите си имате по-голяма прилика — физическа и духовна?

— Мисля, че физически приличам и на двамата, но според старите хора от моя град съм „одрал кожата“ на дядо си по майка. Инак баща ми беше любознателният в къщи, а мама артистичната; той имаше много по-голяма готовност да тръгне към саможертва, а тя, дори без всякаква готовност, имаше женската способност да извървява пътя докрай. Това бяха две твърде различни душевности, които бих искал да притежавам слети в едно — без остатък...

— Запазил ли сте спомен за най-ранните си ученически години? Спомянете ли си за първия си учител? Каква е днешната Ви оценка за този ранен период от живота ви?

— Казах Ви, че в къщи отношенията бяха сурови. Не помня в моето детство да съм прегръщан и целуван — нито от мама, нито от тате. Те си бяха все така засти да докажат на съгражданите си, че тяхната любов не ги е подвела и ако вечер те не броях пари, то аз имах чувството, че броят доказателствата за сполуките на своя брак. . . По-добре се чувствах на улицата в игрите, а още по-добре в училище.

Имах щастието да попадна в класа на госпожица Настева, която в моя спомен е много повече от учителка и педагожка. Тя спираше своя поглед и своето внимание върху моята малка особа и това ме изгълваше със самочувствие. Учех четири години при нея и свикнах да повтарям пред отделението всеки новоподаден урок. Това ме ласкаеше безкрайно и се стремях както да я зарадвам, така и да се възползвам от предоставените шансове.

Нейната безкрайна щедрост към мене стигна дотам, че по време на някоя нейни заболявания тя ме оставяше да я замествам по 2—3 дни. Не смея да твърдя, че съучениците ми са имали полза от това заместване и че не сме превръщали часовете в безкрайни междучасия, но така или инак тези четири години, прекарани при моята първа учителка, останала ми любима за цял живот, бяха за мене толкова решаващи, колкото и домашната атмосфера.

И така от къщи взех една суровост, която ми бе нужна като сухоежбина за дългия път, а от училище отнесох едно самочувствие, с което все още не искам да се разделя. Имах добри учители и по-късно — и в прогимназията, и в гимназията, и професори в университета, но те се сменяха и никой от тях не е направил толкова, колкото тази неизвестна скромна провинциална учителка. Госпожица Настева, . .

След много и много години, станал баща, аз пожелавах такива учители и на моите деца, но за съжаление те нямаша този шанс. А може би пък и времената са се променили, а може би и образователната система днес не позволява да се фаворизира един ученик. Но според мене най-добра е системата на госпожица Настева от Харманли. . . И съм ѝ благодарен, че тя не ни караше да бродираме, както бродираха моите момчета, и съм убеден, че ако имахме само един час по бродиране, това чудо в моето детство не би се извършило.

— Имаште ли през време на детството някакви предпочитания към дадени автори и книжки? Спомянете ли си първата прочетена книжка? Успоредно с това разкажете и за Вашите интереси в училище, какъв бе успехът Ви; имаште ли предпочитания към някой учебен предмет?

— Имаше в моето детство една интересна поредица от приказки — непретенциозна и свтина. Всяка приказка — в отделна книжка, и детето би могло да си купи такава книжка с парите, дадени за кифла или за семки. И така с помощта на тези непретенциозни издания в края на първо и началото на второ отделение моя милост се срещна за първи път с Братя Грим и Андерсен. То беше време на голяма радост, на възнения, по-силни от тези, преживявани в

пирка; и по-нататъшният ми живот стана немислим без тях все нови и нови, все по-сложни и все по-вълнуващи срещи.

Бях много добър ученик, предпочитанията ми бяха повече към хуманитарните предмети. Но ще излъжа, ако кажа, че много ме е вълнувала литературата; историята и географията напънаха по-пълно моя интерес към света. И не съжалявам за това, тъй като се оказа по-късно, че те са много добра основа за литературна работа.

— Бихте ли направили характеристика на някои от Вашите учители, с които се срещнахте по-късно — в прогимназията?

— Между добрите учители в нашата прогимназия бяха Вапцарова — по литература, и Дельо Георгиев — по история. И от двамата имам добри спомени, ако не за друго, то за тяхната всеотдайност в трудното учителско поприще. Така например Вапцарова, която съдбата бе оставила без деца, влагаше своята любов и цялото свое време за събуждане на литературни интереси у учениците или поне за създаване у тях на читателски навици. Тя беше при нас не само през учебните часове — в сряда следобед и в събота следобед, два полудни, в които няхмахме занятия — тя събираше учениците, за да им чете книгите, които по нейна преценка трябваше да станат техни спътници в живота. Но във втори прогимназиален клас (днешния шести) аз престанах да участвам в тези занимания. Поводът беше такъв: тя взе да ни чете „Когато бях малък“ от Добри Немиров, а моя милост си блъскаше вече главата в томовете на Лев Николаевич Толстой. Тя не желаше да фаворизира никого от учениците си със специално внимание. Нейният стремеж бе да разбужда еднакъв духовен апетит у всички. Странното е, че си спомням за нея с уважение, но без особена лична признателност. Струва ми се, че принципите ѝ за изграждане на отношенията ѝ с учениците тържествуват в наши дни, но се боя, че при такива отношения, колкото и плодородни да са те, и учители, и ученици се разделят без особено дълбоки спомени.

А споменатият историк — Дельо Георгиев, беше дошъл някъде от селата — след съответните приравнителни изпити — с право да преподава в прогимназията. Той не бе много близък с градската учителска среда и затова може би потърси да пусне корени между учениците. Пред тях и чрез тях поиска да докаже — и успя, — че това прехвърляне в градска прогимназия не е случайно. Аз за пръв път срещнах учител, който се чувствуваше дължен след всеки преподаван урок да съобщи каква странична литература е чел, да речем, за Юлий Цезар. В какъв сборник, в кое списание и как можем да ги намерим. Доставяше му удоволствие да чуе от учениците, че те са се възползвали от посочените справки. А истински щастлив бе, когато почувствува, че нашият клас е запален по история. Беше постигнал нещо, което и сам може би не бе очаквал: преподава си новия урок Дельо Георгиев, а две-три момчета го прекъсват от време-навреме и му съобщават някоя дата на историческа битка или място, дето се е водила тя — все детайли, които той е възнамерявал да подмине, но намерени от тези момчета сред литературата, която той дори не е успял да посочи. . . Тези прекъсвания не го дразнеха никак.

След много години той, вече много остарял, ме намери в една пловдивска мансарда — някъде в стария град. Аз не го познах, стояхме двамата от двете страни на прага, додето той ми рече: „Не ме ли помниш, Генчо, ние с тебе заедно учихме история в прогимназията и заедно я преподавахме!“ После вече влязъл, вече седнал, той подкани: „Сега ще разказваш ти, а аз ще те прекъсвам!“ Но това не можа да стане, оказа се, че пред него аз мога да си остана само добър ученик и нищо повече, чаках да започне той. И той започна и, слава богу, не ме запита нито за успехите, нито за неуспехите ми. Не каза какво мое е чел, не попита какво смятам да пиша — като че всичко около мене му беше много и много известно. И започна старият учител с новини от нашето градче — дето аз отдавна-отдавна не бях стъпвал — и ми съобщи накрая най-новите факти около спора на харманлийци с бисерчани, за това, кои имат право да се считат за преки наследници на Герганината чешма, за това, в чие землище се намира изворът на Белоногата и кой е прекият наследник на легендата за Гургана. Той самият бе натрупал неопровержими документи в полза на Харманли.

— В малките провинциални градчета особена роля при изграждането на юношите играе местното читалище. Аз самият съм тръгнал от едно такова градче и днес с истинско преклонение си спомням за казанлъшкото читалище „Искра“. Вие казахте, че вече сте търсил странич-

на литература, за да задоволите интересите си в часовете по история — къде намирахте тази литература; похлопахте ли по вратата на местното читалище?

— Вече стана дума как в прогимназията аз съм правил самостоятелни исторически справки и как тогава съм потънал в творчеството на Толстой. Това ме кара да си спомня старото харманлийско читалище „Зора“. Много поколения местни културтрегери бяха отгледали това читалище като рядко скъпо растение, може би единствено в този пограничен край. Много десетилетия бяха пълнили рафтовете му с книги и подвързани списания. В спомена ми сега то изплува като препълнен хамбар. Тука житото се беше трупало година след година, реколта след реколта, но като че моите съграждани нямаха навика да черпят от тая храна. Двете огромни маси в читалищата бяха винаги свободни; а дядо Иван — повече пазач, отколкото библиотекар — бе винаги на разположение. Не че му бе толкова приятно да посреща някакъв ученик и да се катери по рафтовете, колкото невъзможността да каже: „Заеи съм, елате утре!“, го правеше много полезен човек. . . И в тишината на тоя пълен хамбар съм замръквал безброй пъти и безброй пъти съм си тръгвал с натежала глава.

Тези ученически години съвпадат с времето на процеса в Лайпциг, на Гражданската война в Испания, на Аншлуса и на окупацията на Чехословакия.

Аз завърших прогимназия през 1938—1939 г., в навечерието на Втората световна война. По-късно като гимназист щях да чуя и грохота на немските танкове, запътени към Беломорието. Настъпваше времето, когато позивите и pistolетите щяха да изместят книгите и читалището. И волю-неволю ние навлизахме в политиката или тя в нас. Но затова ще стане дума по-късно. . .

— Да, за това ние ще имаме възможност да говорим по-подробно. Сега искам да се спрем на гимназиалния период от своя живот. Запомните ли някои интересни епизоди от това време; разкажете за интересни учители? Сам казвате, че провинциалната летаргия на градчето вече е нарушена от грохота на танковете и войнишките маршове. . . Имаше ли този период съществено значение при насочването Ви към литературните занимания?

— Трябва да се започне с това, че времето на спокойното учение беше вече изтекло. Не само за мене, не само за моето поколение. В същност нашата страна не е била абсолютно спокойна никога, но тогава аз за първи път видях как животът бързо и грубо минава върху военновременни релси. Споменах вече, че германците бяха минали с танковете си край моя град на път за Беломорска Тракия. По-късно българската войска трябваше да ги замести в окупираните територии и тя също мина през моя град. Други полкове и дивизии пък се дислоцираха по турската граница — от Харманли до Дервиш могила. Сградата на прогимназията, в която бях завършил, се бе превърнала вече във военна болница и по керемидите ѝ бяха изрисувани няколко огромни червени кръста. На няколко пъти и гимназията беше разпущана, за да подслони новопристигнала войска; много харманлийци отиваха запас, много семейства оставаха — макар и временно, без бащи, без синове. Хлябът стана с купон, а големият съботен пазар опустя; опустя и панаирът. Една есен той пристигна без цирк, само с малка менажерия и макар че се вълнувахме твърде много от ужасите на войната, плъзнала по всичките посоки на света, градчето бе покрусено от вестта, че един лъв е умрял от глад. . .

— И все пак Вие си оставахте ученици. . .

— И все пак ние си бяхме ученици; макар и на пресекулки, учението вървеше. Но в часовете по история и география вълнението нахлуваше и в класните стаи. И без друго това са предмети, в които се говори за катаклизми и за граници, но когато за тях говори учител като господин Николов, работата става съвсем друга. Той бе роден в Босилеград (западните покрайнини), останал без баща и майка през Първата световна война, израснал в пансион за сираци от войните. През тези военни години той тържествуваше, дочакал, както сам казваше, часа на справедливостта. . . Трудно ми е да го нарека фашист, макар че бе свързан отначало с легиона, а после с организацията „Бранник“ в моя град. Той бе по-скоро човек, който гледаше на фашизма като на главен код, чрез който България може да вземе реванш за всички свои загубени битки. И искрено се учудвахме, че не всички ученици разбират тази толкова проста негова истина. . . Беше млад — между 28—30-годишен; винаги патетичен, но разчитащ на своята интелигентност и на вярата, че все някога ще съкруши фанатизма на учениците-левичари. Той

искаше да победи на всяка цена, но като рицар — без помощта на полицията. (За разлика от някои свои колеги.) Говорят толкова много за него, защото той бе побрал в себе си противоречията на времето и защото независимо от позициите му тъкмо часовете по история и география бяха часове на разгорещени идейни дискусии. Като разчиташе на своята сила, на чара си и на „правдата“, която носи, той просто разрешаваше да се говори. . . Той позволяваше на някой гимназист — не двойкаджия и тройкаджия естествено — да му задава неудобни въпроси. И най-често това бях аз. . .

— Той търсеше партньор може би? . . .

— Да, вероятно! Но партньор-опонент! Това му е позволявало да излиза от рамките на урока, на програмата и да демонстрира още по-добре своите качества. И така именно в неговите часове можеше да се говори за мисията на арийската раса, но и против расизма изобщо; за „вредното влияние“ на културата и цивилизацията върху националното чувство, за намаление на естествения прираст у нас, но и за социалните причини, които обуславят тези явления. С две думи, този интересен фашист ни подканяше към усилено четене и към изостряне на нашите марксовски оръжия. Неговият образ допълва спомените ми за годините в гимназията.

— Какъв бе успехът Ви от гимназията? И още нещо: днес е модно да се говори за „извънкласови форми“ на работа. Какво друго освен пряката Ви училищна заетост ангажираше вниманието Ви?

— По всички предмети, освен по френски език и алгебра, имах шестници. Но и инерцията, създадена от другите предмети, сякаш ме избавяше от необходимостта да полагам специални усилия и тук. В гимназията имахме добра учителка по литература. За разлика от другите преподаватели тя никога не намеси в своя предмет текущата политика, макар че поводи имаше. Според моите критерии по онова време тя можеше да бъде считана за „наша“. Тя също ме бе забелязала, но съвсем добре ме видя при следния случай:

Водачът на Легиона в нашата гимназия бе подготвил доклад за Пенчо Славейков, но се предполагаше, че в този доклад ще засегне някои специални аспекти от неговата естетика и философия и че докладът ще завърши с апология на свръхчовека. И то на този свръхчовек, който воюваше сега в униформата на хитлеристки войник; и че ще поискат от Пенчо Славейков ни повече, ни по-малко — да ни призове към приятелство с Третия райх. Колко голямо значение отдаваха на този реферат, проличаваше от обстоятелството, че той щеше да бъде четен не в някоя класна стая, а в театралния салон на града. Тука трябва да спомена, че макар и шестокласник, аз вече бях отговорник на ремсовата организация в нашата гимназия. Естествено беше да се заинтересуваме дали нашите момчета от горните курсове се готвят за отпор при реферата. И понеже не получих положителен отговор и понеже си спомних, че в тогавашния вестник „Литературен глас“, издаван под редакцията на Д. Б. Митов, имаше системни атаки по адрес на „Златотор“, а оттам и на сп. „Мисъл“, а оттам и против всички, които имат нещо общо с тези две издания. И тъй като сред противниците на „Литературен глас“ нямаше по-голяма фигура от Пенчо Славейков, всяка атака, накъдето и да беше отправена тя, засягаше и него. Това бяха сурови времена — тогава аз не се питах напълно ли са справедливи тези атаки; а в случая мене ми трябваша аргументи не срещу Пенчо Славейков, а срещу предполагаемата теза на докладчика. Рових се цяла вечер в старите и новите броеве на вестника; намерих и доста материали, в които се сочеха „вините“ на Пенчо Славейков. Най-удобната му вина беше неговото отричане на Вазов и тази непреклонно изтъгвана дума за българите — „фасулковци“. И така, оказа се, че рефератът е наистина политически, а не литературен; чисто политическо, а не литературно звучащо имаше и моето изказване. . .

Аз попитах как може да бъде величан така един поет, който отрича патриарха на българската литература Иван Вазов. (Използувах и съответните цитати и от обидата за Вазов учениците намразиха мигновено както Пенчо Славейков, така и автора на реферата.) После попитах докога ние, които не по своя вина се храним с фасул, ще се възторгаме от тези, които се гаврят с нашата нищета, които ни бяха събрали в театралния салон. . . Аз съзнавах и в тези мигове, че съм едностранчив, че съм използвал една малка част от истината, но хората беше такава. . . Рефератчикът очевидно се беше готвил за всичко друго, но не и за такъв таран, той не можа да намери никакъв отговор на въпросите, пренесени от „Литературен глас“ в тая зала, и без-

крайната пауза беше запълнена от преподавателката по литература. Тя се зае да поясни конфликта между тези два полюса в нашата литература. Чак тогава рефератчикът (както вече споменахме, водач на Легиона в гимназията) извика: „Госпожице Желязкова, пишете му шестина — той си е научил урока много добре!“

„Имате право — отвърна литературката, — но аз и така си му пиша само шестини. . .“

„Пишете! Пишете! Нека продължава да се учи от своите червени учебници. . .“

С това разискванията по реферата приключиха и целта на legionерите не беше постигната. А колкото за мен — това ми донесе пълна известност в цялата гимназия — и сред свои, и сред чужди. . .

Такава една известност има своите добри и лоши страни. Наскоро след споменатия епизод, в една хубава зимна утрин, при влизането в класната стая, като слагах чантата си под чина, напипах някакви листчета — извадих ги. Бяха позиви, написани с печатни букви със сърп и чук отгоре и с лозунгите: „Смърт на фашизма!“, „Да живее СССР.“ — по-надолу не четох. Огледах класната стая и други момчета вече четяха такива позиви и странно, позивите излизаха все изпод чиновете на нашите момчета. Скъсах „моите“ позиви; събрах и другите позиви в стаята — папсах и тях.

В края на часовете бях извикан пред специална учителска комисия за разследване на случая. Тази комисия беше председателствувана от споменатия вече Николов. Попитаха ме кой е поставил позивите? Отговорих, че не зная. Питаха ме какво е било писано на тях. Отговорих, че съм видял само емблемата, без да чета текста. Питаха ме защо не съм ги чел и защо съм скъсал позивите? — Тези, които аз съм намерил, а също така и намерените от другите момчета. Значи ли това, че симпатизирам на нацизма. . . Отвърнах, че г-н Николов знае много добре на какво симпатизирам; в неговите часове не съм крил своите възгледи.

„А защо с такава ревност си приbral и накъсал другите позиви?“

„Защото времената са военни, г-н Николов, защото има концлагери, защото за такива позиви арестуват и съдят; чух, че подобни неща са ставали вече в Хасково и защото все още искам да се наслаждаваме на мира в нашето градче. . .“

— Бихте ли дал днешна оценка на всичко, което се е случило?

— Юношеството даваше отпечатък главно върху стила на нашите реакции. Но ако сме проявявали понякога истинска политическа зрелост, то тя в повечето случаи е идвала от опита на нашите бащи или по-големи братя. След много, много години, като преценявах как съм излизал от трудни ситуации, или как съм ги създавал сам — трудни за мене, а още по-трудни за противника, — стигах до извода, че младият тогава Генчо Стоев е действувал като продължител на стария Диньо Стоев, един боец на партията, минал през Септемврийското въстание, през Априлските събития, участвувал в многократни схватки с полицията; неведнъж арестуван, неведнъж съден, но вече уморен от борбата. Знаех много истории за смели негови другари, за хитри полицаи, за окървавени офицери от Шести конен полк в Харманли и за дреболии, които оправят човека тъкмо когато са го мислили за свършен. Тук трябва да спомена, че повечето от другарите ми в гимназиалното ръководство на РМС бяха синове на комунисти. (Такава „селекция“ има навсякога своето обяснение за такива специални „забързани“, нечакащи нормално зреење периоди като този от годините на съпротивата.)

Ето още един пример, показващ нашата предварителна готовност за честно излизане от трудно положение. Беше в час по химия. Внезапно в стаята нахлуха група учители, накараха ни да застанем мирно. Всеки до своя чин с вдигнати ръце. Минаха по редиците, претърсиха ни джобовите и чантите, после ни заповядаха да седнем, раздадоха ни подпечатани листове, накараха ни да си напишем имената и поискаха за пет минути да отговорим на няколко твърде сложни въпроса: „Твоето отношение към бога; твоето отношение към царя; твоето отношение към Третия райх? . . .“

След пет минути те прибраха листовите и си отидоха, оказа се, че аз и четири-пет души от моите приятели сме отговорили горе-долу еднакво: „Религиите имат свое историческо обяснение и никой не може да ги изхвърли преждевременно от съзнанието на хората. Специално християнството има огромна роля в създаването на европейската цивилизация, а също тъй и в нашето национално възраждане; имената на много царе са вплетени в историята на България

и по принцип отношението към даден цар е свързано с неговите конкретни заслуги за народа; доколкото новите български земи са земи, завешани от стара България — въпросът може да получи само положителен отговор; всеки вятър, попътен за кораба на България, е добър, ако не се превърне в буря. . .“ Ние никога не бяхме очаквали такава анкета, а ето на — оказахме се подготвени за нея и убеден съм, че заслугата не беше наша. Но защо беше този полицейски обиск преди анкетата? Сега си мисля, че той е целел само едно: да търсим своите отговори смутени, сплашени и ако това не стана — заслугата пак не беше наша. . .

— От досегашния ни разговор вече добивам впечатлението, че по това време Вие действувате като организиран ремсисст. Откога членувате в РМС?

— Бях още почти дете — на 14 години, — когато ми казаха, че вече членувам в РМС. Имаше в харманлийската гимназия един ученик: и мъччалив, и сладкодумен едновременно; изключван от разни места, пропуснал години. Той знаеше всичко — като възрастен. Ние, малчуганите, се леляхме по него, а той подбираше тия, които му трябваха. Та именно той след няколкомесечна дружба каза, че аз по принцип съм ремсисст. По-късно го замених като отговорник на ремсовата организация в харманлийската гимназия. Винаги съм му бил благодарен — дори когато си спомням за него в затвора. Да, така е, и в затвора попаднах. А това момък срещнах след много години в София. Генерал е.

— . . . Но разкажете по-подробно за Вашата ремсова младост! . . .

— В нашия край не се проявиха обичайните форми на въоръжената съпротива — тук бяха дислоцирани няколко военни дивизии, които лесно биха се справили с всяка партизанска група. Но борба пак имаше, и то не само борба за мозъците на младите хора. Тук искам да направя достойно един факт, който е почти неизвестен, но за който някой ден ще се пише. Из поречието на Марица немците построиха директна телеграфна линия, свързваща Берлин с Анкара. Струваше много труд, вложена бе скъпа техника. Ние съзнавахме, че щом Германия отделя тая скъпа техника при това напрежение по фронтите, то проводникът Берлин — Анкара ще е от жизнено значение за хода на войната. Може би германците се доверяваха повече на жичата, отколкото на етера? В такъв случай тези жици трябваше да бъдат прекъснати. Исторически факт е, че ремсисти от харманлийската гимназия прекъсваха този стратегически провод пет или шест пъти, готови да бъдат отбрулени с куршуми от металните стълбове. Полицията и германците търсеха тези, които им пречат, особено след поражението при Волгоград.

А през пролетта на 1943 г. попаднах на един младеж в момента, когато правел самодейни, ненужни снимки на немски влакови композиции. В чантата му намериха двеста патрона за парабелум. Той знаеше доста неща, а ние не знаехме, че е заловен. Осъмнахме с блокада и масови арести, моя милост, седмокръстникът, отговорникът на РМС в гимназията бе добра находка за следователя. Много неща бяха безвъвратно пропаднали, но и много трябваше да се спасят — имена, връзки, отговорности. Искяха от мене да разплача други майки, а човек има права само върху своята. . . Оня, „снимкаджията“, беше издал общо двадесет души и полицията го „опрости“. Но само девет-десет години по-късно почина от рак нейде в емиграция. . .

— Може би тези неща трябва да ги опишете. . .

— Пиша романа „Ден и нощ на Тома“. Там ще има материали, които вие критиците наричате „автобиографични“. А следствието съвсем не беше момчешко. . . Моят другар Иван Гебешев се укриваше из маришките острови. Убиха го из засада, сред реката, в един каик. . . Есента на същата година вече издаваха смъртни присъди над малолетни, но през лятото по старата процедура получих петнадесетгодишна присъда. . .

— Върху тези моменти от Вашия живот бих искал да се спрем по-подробно, но преди това ще Ви помоля да ми предоставите кратък завършен откъс от „Ден и нощ на Тома“, чрез който преосмисляте по художествен път именно тези епизоди от живота на героя си — постъпването в РМС и първите срещи с класовия враг. Нали в този герой — Томата — Вие сте вложили доста автобиографични черти? . . .

— Един откъс под заглавие „Старо злато“ бе публикуван преди година в сп. „Български воин“; в него са включени епизоди от ремсовата младост на Томата. В случая можем да се спрем на оня момент, в който героят е избран за ремсов отговорник в гимназията:

„Като тебе в гимназията имаше десетки момчета. Никой не ти беше казал, че струваш повече от тях. Напротив, бе чувал, че си копелдак и нахалник, но ти не се сърдеше на това, защото сам знаеше как стоят нещата. А нещата стояха така: около масичката с камата и пистолета всички гледаха момъка, който си отиваше и който ви бе събрал за прощаване — той стоеше най-близо до масата. И додето говореше, пръстите му галеха пистолета. Втори по близост до пистолета стоеше Паню — изключван и връщан в гимназията, гонен другаде и пак приеман тук, вече плещест мъж, с мустачки и бе достатъчно само да посегне, но все още не му казваха да посяга.

Дяката стоеше по-далеч, също от последния клас, ала слабичък в тялото. Нивга дотогава не беше се бил, пък и не го бяха били. Слабата му ръка бе прелистила много томове и слабият му плах глас се бе възвисявал лека-полека от реферат на реферат, додето бе всял плахост у всички неприятелски гласове. И в оная стаичка той гледаше към оръжието като към концепция: трябва ли да се употребява такова нещо или не. С положителност би посегнал, но без да го сърби ръката.

И други имаше там. Двамина седмокласници, един от шести клас и ти, Тома, от долните класове — петите. Ти също слушаше момъка, който щеше да ви напуща, пипаше оръжието само с поглед и страшно ти се щеше да знаеш кой ще го носи, кой от големите, защото ти беше още малък и никой друг не знаеше това, което ти бе вече узнал за себе си. И точно тогава се чу: „А сега предавам ръководството и неговите символи на Томата. Стани, Тома!“ А Томата не схвана изведнъж какво бяха казали и си остана там, на мястото, с изпотено чело, с изпотена уста, и когато тия слова се повториха, той погледна първом към другите — по реда, в който бяха стояли. Не видя очи. Видя само подредени, изпотени чела, подредени изпотени устни, а у Паню нищо не видя. Той бе навел глава, подпряна с две длани, с лакти на коленете. И ти не изчака да потретят тия думи, Тома, скочи бързо, направи своите крачки към малката масичка, пое мълчаливо камата, целуна я и додето тя още падаше в джоба ти, попита за пистолета: „Лебел“? С пет патрона? Тия патрони са мощни, но редки. Аз искам „Маузер“, а за „Маузера“ патрони колкото щеш. Смятам, че занаяпред сбирките ни ще приемат по-друг характер.“ „Браво, Тома!“ — рече момъкът. — Чаках тия думи от тебе и други хора, които ти не познаваш, ги чакаха. Ето ти още десет лебелни“ — той бръкна в джоба си и ги извади, и ги изсипа като жълтици в шепата на Томата. Като старо злато дръннаха патроните там — патроните на ритуала. „Петнайсет патрона — рече бавно Тома, — това са петнайсет възмездия. Никой от тях няма да иде нахалос. Ако аз заслужа възмездие, то ще бъде от „Лебел“. Обещавам „Лебел“ като награда за всяка грешка: волна или неволна.“ Та така стояха нещата тогава: с изпотени чела, с изпотени устни и така станаха на нозе. Она момък си бе отишъл, беше те оставил да продължиш вместо него, ала най-странното бе, че ти успя да продължиш. . .“

— А сега ние да продължим: кога се появява първото Ви желание за творчество?

— Беше през лятото на 1943 г. След ремсовия провал в Харманли, който в последна сметка ме отведе в Хасковския затвор. Натъкани по 20—30 души в килия; болни, гладни — лишени даже от свеж въздух. Оставаше ни само едно — да мечтаем за деня, когато. . . За този мечтан ден, който щеше да ни върне всичко отново и още много, много друго — като награда за мъката. Можеше да се мисли денем и нощем без насита. Тогава там чух стихове и песни, сътворени от стари затворници, с помощта на които те бяха съхранили своята душевност и душевността на другарите си. Та през това именно лято — в килия № 3 на Хасковския затвор, моя милост се престраши и написа първите си стихове, предназначени за онова малко затворено общество. И по-рано бях писал, но ей така, да видя мога ли да изразя дадено настроение, мога ли да предам определен пейзаж. Все неща, които си оставаха в тетрадката, непоказани никому.

Аз помня стиховете, написани в килията, но не ми се иска да намерят място в тази анкета.

— Бихте ли се спрял на някои подробности по време на следствието и до отиването Ви в затвора?

— За тези неща ще разкажа отделно може би някъде. Тук ми се ще, ако мога да предам само с няколко шрихи портрета на нашия, ако мога така да кажа, местен, харманлийски фашизъм, след рухването на мита за неизбежната победа на хитлеризма. И така беше станал вече

провал, имамхе си предател, имамхе си и блокада, и арестувани — в това число и моя милост. Имахме си и един шеф на обществената безопасност в града; той пък от своя страна си имаше жена, деца; може би се е тревожел от хода на събитията, а и не по-малко от ония ремсисти, които бяха останали на свобода — притежаващи оръжие. . . Така или инак тоя човек, без да блести с някакви добродетели, бе сепнат от събитията почти толкова, колкото и самите ние. Не му се щеше да нагази дълбоко в тази кървава история, а тя се очертаваше да бъде такава. Той въртеше гумената палка, но без ентузиазъм.

Тогава пристигна от Стара Загора (по онова време Харманли се водеше към Старозагорска област) един реномиран палач — да, точно така: знаеше се, че той сам убивал онези, които не може да изпатри пред военен съд (той, Стефан Златев, приключи по-късно своята „кариера“ със 132 собственоръчно извършени убийства. . .). Та при нашето опознаване в полицейския участък той не остана доволен от „работата“ на местния си колега и преди да се заеме с мен, събори го на пода и напълни устата му със зъби и кръв. Това трябваше да покаже по-добре от всякакви увещание и закани как ще протече ходът на следствието и как ще бъде защищавана „законността“ на държавата. Той остана верен на своя „стил“ освен в случаите, когато имаше шанс да изтръгне злато от близките на задържаните. . . Той защищаваше нещо, в което очевидно не вярваше, готвеше се не за победа, а за поражение и се надяваше може би да избяга от полесражението с едно набързо натрупано лесно преносимо богатство; за него това бяха годините на последен гурбет и на последен кървав харман. . .

И още един случай: имаше в Харманли един окървавен старши полицай — Димо Савов на име. Сред чаршията веднъж към него се запътил богатият тютюнотърговец Делчо Тодоров — по това време „народен представител“: „Димо, казал Делчо Тодоров, не може ли така, там в участъка, малко по-човешки с момчетата. . . Хората разпират — кръв пикаели. . .“

(Тук трябва да поясня, че през последните години на фашизма първите тузове на Харманлийския край, колкото и да бяха замесени в политиката, правеха вече опит да се дистанцират от нея, мислейки може би за своето алиби и оставяйки колата да препуща без колар. . .).

Старшията го погледнал, погледнал и му плеснал една звучна плесница и още една: „Ще ти казвам. . . твоята и на всички като тебе, дете ни оцапахте с кръв и дете сега се гевезите. . .“ Мисля, че тая сценка сред харманлийската чаршия е един умален модел на цялата тогавашна България. И в условията на такава една страна ясно е как е протичало следствието на арестуваните ремсисти.

— Колкото тягостно да е, аз Ви моля да възстановим някои епизоди от това тъй наречено следствие. Инквизирах ли Ви? Разкажете. . .

— При всяко следствие, колкото и еднопосочни да са търсенията на полицията, нейното внимание се съсредоточава — така или инак — върху някого; в нашия случай тази „чест“ спометам мен. Естествено аз бях дал достатъчно основание за такова внимание. Та освен гумените лалки имаше и фиктивни нощни разстрели край р. Марица и бесене за краката на таванските преди в участъка, но това са неща, които са ставали при всяко подобно следствие по онова време. . .

— А това несъмнено е дало някакви последици върху Вашето здраве. Но, слава богу, те не са фатални — здрав Ви е коренът. . .

— Да, дядо ми по майка беше столетник и почина не от старост, а от жълтеница. . . Другите мои роднини, ако са умирали по-рано, то е било или на фронта, или от холера. . .

— . . . И така Вие попаднахте през лятото на 1943 г. в затвора с тежка присъда?

— Както казах, като непълнолетен мене ме осъдиха на 15 години затвор. Около два месеца след това излезе поправка на закона, според която и непълнолетни можеха да получават смъртни присъди. . .

— Спрете се по-подробно на този период. Дайте и оценка от днешна гледна точка, доколко всичко това Ви дава материал за литературни търсения.

— В участъка и в Хасковския затвор прекарах общо около 20 месеца. В затвора срещнах интересни хора от различни поколения, от различни части на страната. Руслото на борбата бе довело тук ярки, колоритни личности и обикновени скромни люде, а както навсякъде в живота, имаше и доста сивота. Но най-важното беше друго: за пръв път в моя млад живот аз се озо-

вах сред съмишленици и при условия, където законите на конспирацията в голяма степен бяха невалидни. Естествено всеки си имаше свои революционни тайни, всеки бе длъжен да крие онова, което бе останало неизвестно за полицията и съда, но известното нямаше за какво да се крие. И така — ние знаехме кой от коя конспирация е, от кой провал, за какво е тук. . . Да живееш сред 300—350 комунисти от разни поколения; при това да живееш с някои от тях в една килия — денем и нощем — заедно, е нещо съвсем различно от романтичната сбирка на ремсовата петорка, която не трае повече от час. С други думи, ако предишните ми изживявания са били подходящи за поетично пресъздаване, то тези тук безсъмнено биха били по-подходящи за претворяване чрез средствата на прозата.

— По онова време в Хасково са били изпълнени няколко смъртни присъди над ремсисти. Бихте ли разказали свои спомени за някои от тези младежи?

— Естествено, ала не с удоволствие. С тъга. Още си спомням студента Дяко Димитров, той бе задочно осъден на смърт за участие в изнасяне на оръжие от казармата. Бе успял да избяга и в очакване на връзка с Хасковския отряд една нощ той потърсил подслон при чичо си на село. А чичото го приел, настанил го, приспал го и довел през нощта полицията. . . Доведоха Дяко в затвора с тежка верига на краката, заключиха го в единичка и го пушаха на разходка тогава, когато ние вече бяхме прибрани в килиите. Тъй като присъдата му беше във връзка с военна конспирация, Дяко знаеше, че тя ще бъде изпълнена, ако не тая нощ, то другата. . . И за да се съхрани за оня последен час, възпяван толкова много от поетите, той се зае усърдно да изучава чужди езици. При нас имаше и учебници, и речници и скоро вече виждахме как при самотните си разходки при всяко подрънкане на веригата Дяко бръква в днесия си джоб, вади листчето с чуждата дума, вдига глава, за да си я припомни на български и после проверява от другата страна на листчето не е ли грешил. Той отслабна, почерня пред очите ни, но не престана да учи немски, френски и английски. Така го завариха и в неговата последна нощ — над речниците. Беше твърде уморен, за да умре патетично, но и достатъчно съхранен, за да приеме достойно смъртта си. Под бесилката казал „Такава е играта! Сега мене, утре вас. Нека е хаир-лия! . . .“

— Искам да спра вниманието върху тези предсмъртни думи на героя. Много силни — страшно силни думи. . .

И сега ми хрумват други епизоди от нашите националноосвободителни борби. Съвсем свесободна е моята асоциация, но искам да припомня, че руските освободители баба Тонка посреща не с хляб и сол, а им поднася черепа на Караджата; друг случай — Яне Сандански се обръща към своите четници, които изпращат свой убит другар, с думите: „Женете се, деца мили, да има кой да ви оплавка. . .“ Това са три епизода в различни моменти от борбата на народа — те по класов характер са различни, но мене ме интересува друго: дали в тези детайли виждате някаква закономерност? Дали тук се оглежда частица от националния характер на българина?

— По онова време аз приемах смъртта на нашите другари като неизбежен ход на борбата. Така бих приел и своята собствена смърт (в същност изживяна при споменатите фиктивни разстрели край Марица), но по-късно и аз стигнах до мисълта, че българската душевност дава един особен отпечатък в този колкото възвишен, толкова и загадъчен акт — саможертвата. Вие сте прав, като намирате нещо общо в тези толкова разнообразни споменати случаи. Тук аз бих прибавил и много епизоди от Априлското въстание и по-специално поведението на перущенските въстаници; а героичният край на Ботев? Ние българите сме търпелив народ, доста скептичен по волята на историята, но също така по нейна воля — непреклонен. Ние често тръгваме към победата с чувството, че ще умрем. За нас това не е изненада — то е по-скоро враждане на душата и полагане на костите в темелите на бъдещата свобода. Не е случаен фактът, че само у нас по стара традиция са се враждали сенки на любими хора при всеки по-голям строеж, мост, църква. . . Само у нас!

— Може би тук се крие някакъв национален феномен?

— От една страна, това е страшна тема и тръпки ме побиват, като се зароя повече в нея, а, от друга, някъде в нейните недра блика изворът на животворен оптимизъм. Този народ, който гледа на смъртта като на съзидание, не ще изчезне никога от лицето на тази земя. . . Смъртта като съзидание!

— След тази толкова неочаквана, но, струва ми се, интересна параболa, ми е трудно да ви върна отново в тесните стени на килията. . . И все пак ние трябва да следваме пътя на Вашия живот. Нека отново се върнем на Вашите първи литературни опити. . .

— Да, ние вече споменахме за тях. И понеже тези мои първи опити направиха впечатление на някои по-стари другари, и понеже те не се наемаха да ми бъдат наставници в поезията, изпратиха ме да почукам на прозореца на килия № 4. В тази килия имаше наши другари, върнали се от лагера Динево поради зачестилите бягства там, изолирани от нас и очакващи да бъдат пръснати по други затвори на страната. Та трябваше да почукам през обедната почивка на килия № 4, да потърся другаря Манов и да му дам моите стихове. Казаха, че той разбирал от тях работи по-добре от всички други тук. . . Почуках на прозореца, другарят Манов се показа — рядко красив мургав мъж, с черти, криеши и смелост, и благородство, и чувствителност, и трагизъм. Така запомних от тая първа среща Емил Манов. А колкото за стиховете, не е нужно да се впускам в подробности. . .

— Да, разбирам Вашето неудобство, но какво все пак си говорихте с Емил Манов, каква беше оценката на по-опитния събрат?

— Той каза, че в момента чете лекция и че трябвало да го потърся на следния ден. На следния ден тъкмо посегнах през решетката на прозореца за стиховете и в двора влетя с трясъци един от ключарите. Аз оставих моите опити в килия № 4 и офейках, без да чуя дума за тях. А на третия ден тази килия осъмна празна. . . В неизвестен за мене час бяха отвели другарите към други затвори.

— Вие вероятно така и не се върнахте към тези свои първи опити и едва ли съжалявате, че тези стихове са се изгубили. Но в случая е интересно на каква тема бяха тия стихотворения и какъв беше конкретният повод за написването им?

— Темата тогава беше една — борбата! И поводът беше един — това, че всички пишеха. Нали ви казах, въпрос на престиж. . . Аз бях доволен от това, че само мене ме изпратиха за консултация с по-висока инстанция. . .

— Да, въпрос на престиж. Но все пак мене ме интересува може ли да се считат тези ваши първи опити за начало на един осъзнат процес; дали творчеството за Вас бе духовна потребност или все още бе каприз; доказване на превъзходството. . .

— Да, въпрос на престиж пред приятели и другари, които също пишеха; престиж — пред тези, които не пишеха, но и в тия стихове ние се виждахме не затворници (в твърде малко опити имаше затворнически вопли), пишейки, без да сме си дали дума, ние прелитахме през стените (това бяха изключително приятни мигове), връщаме се там, откъдето ни бяха откъснали, виждахме се с оръжие в ръка, виждахме майки и любими, планини и гори и тия крески, наивни поетични опити анулираха за някое време тежките присъди. Тия стихове лекуваха, приобщаваха ни към събитията и процесите по страната и света; следователно вкарваха ни в строя на борците, а това вече не е само прищявка, а това вече не е само престиж.

— Имаше ли самочувствие, че тези опити са все пак с някаква литературна стойност? Мисля, че при нас нямаше хора с такива надежди. Аз бях в килия с гимназисти и студенти — все будни млади хора, всеки с някакъв запас от добре заучена революционна поезия. В килията често се рецитираха Смирненски, Ясенов, Христо Радевски, Крум Пенев, Вапцаров, Маяковски, Блок. . .

— Вапцаров?

— Да, с две-три неща, донесени от студенти от София.

Вечер имаше рецитали — импровизирани, и без да говорим за съзнателно съизмерване между зрялата поезия, влязла отвън, и нашите собствени опити, всички ние тук си знаехме мястото. Лично аз даже и в сънищата си не бих могъл да се видя някъде четен, рецитиран; даже бях убеден, че в края на тая история, при реално пушане зад стените, аз ще правя всичко друго, но не и опити в литературата. . . По това време за мене нямаше нищо по-примамливо от попрището на професионален революционер.

— Зреещите политически и военни събития не отвлечаха ли вниманието Ви от литературните занимания?

— Имаше такова нещо. Така например през пролетта на 1944 г. заедно с многото въднени от победите на Червената армия и от добрите вести за партизаните по нашите планини ние чувахме и многократни заплахи от затворническите власти; от областния прокурор ни беше казано, че настъпването на Източния фронт не бива да ни радва, тъй като при пълна победа първите части на Червената армия ще намерят сред тия килии само трупове. . . Тогава сред нас се появи план за бягство от затвора (ако някой се интересува от този въпрос, при съответната справка в Революционния музей в Хасково ще научи, че Генчо Стоев е бил в центъра на тия планове. А това, че на 15 км от Хасково върху познат терен бяха разположени познати села, в които се намираха ремсисти, учили в Харманлийската гимназия, останали неразкрити от полицията, това правеше задачата реална — поне в известна степен; нереалното бе, че никой и никъде не би могъл да изведе и укрие такава огромна разнородна човешка маса от около 300—350 души политически затворници — в разни възрасти, с разни заболявания. . .). Сред караула имаше познати войничета, учили в Харманлийската гимназия, беше определено горе-долу и времето. При едно свиждане баща ми донесе туристически обуца и раница — очевидно през този период аз и моите приятели не сме писали стихове. . . И само трезвият анализ за тежките последствия от тази акция за част от нашите другари ни забави и охладя. . .

— И така, какво беше Вашето самочувствие в навечерието на Девети септември?

— Живеехме в атмосфера на трескаво очакване. Беше ни ясно, че ако останем живи, ще навлезем в едно колкото очаквано, толкова и непознато битие. Лично аз не можех да си представя, че веднага след освобождаването ми ще се превърна в управляваща сила. Така беше и с мнозина други. В разговорите ни ставаше дума за укрито оръжие, за другари по места, на които може да се разчита, и ни веднъж за това, че ще спим в топли чисти постели. Имаше вече и лека тъга от приближаващата раздяла с хора, станали скъпи на сърцата ни. А по време на разходките се отдавахме на пране — щеше ни се да ни видят навън с чисти ризи. . .

— Кога излязохте от затвора? Разкажете за първите чувства, които Ви обзеха? Кога се почувствувахте наистина свободен?

— За тия чувства трябва да се пише отделно. А от затвора ни освободиха на 8 септември — преди обед, по силата на една амнистия. . .

— В Хасково ли посрещнахте Девети септември?

— Тъй като ние не знаехме, че събитие то ще стане на Девети и че изобщо предстои да посрещаме нещо, и тъй като бяхме предупредени от хасковските другари, че вартоломеева нощ не е изключена, нашата харманлийска група пое обратния път с първия влак. Слязохме на гара Раковски (днешния Димитровград), за да се прехвърлим на влака от Пловдив за Свиленград. Оказа се обаче, че тази линия, както и други жп. магистрали в страната са парализирани от започналата железничарска стачка; оказа се още, че по перона на тая гара Раковски се разхожда една нетърпелива тълпа от пътници, поели и закъсали тук вследствие на стачката. Те бяха само мъже — с малки куфарчета, от които не се разделяха, и със сака, издути от пистолетите: едно страшно сборище на палачи от цяла България, втурнало се да дири спасение към южната граница. Имаше и неколцина от Стара Загора. А влаковете от Хасково продължаваха да стоварват нови и нови групи затворници — някои щяха да пътуват за Пловдив, за София, за Русе, за Варна и всички разпознаваха по някого сред пътниците на перона. И когато мръкна, тоя перон се превърна в едно страшно стъргало. Ние се разхождахме мирно до своите мирни палачи и стремежът беше да се държим така плътно един до друг под лампите на перона и странно беше: тая светлина действуваше като покрив и даваше защита и сигурност и на двете страни. Но и по това трябва да се пише отделно. . .

— Може би вече сте написали нещо? Интересен е този момент — доколкото разбирам, това е мълчаливо споразумение за временно примирие? Примирие върху барутен погреб. . .

— Това беше нощта на безвластието. Може би и двете страни са разбрали, че съдбата им се решава някъде другаде. За себе си мога да кажа, че бързах да се върна в Харманли — жив и здрав — и че моята работа бе там. А онези, макар и все още натъпкани с оръжие, може би живееха вече с мисълта, че измъкване няма и че по-добре ще бъде за тях, ако не прибавят към „активна си“ някое и друго убийство; може би това поддържаше статуквото на странното и страшно стъргало в нощта между 8 и 9 септември. Бях преживял доста, а и по-късно немалко пре-

живях, но в живота ми е нямало друга такава нощ, която се е превърнала пред очите ми в кръстовище на историята. Естествено писал съм за това „кръстовище“, но понеже то е неповторимо и понеже втори път не ще мога да пиша за него, аз не бързам с печатането. Но така или иначе през това кръстовище мина Томата. . .

— И все пак, как е рефлексирало всичко това през очите на твореца вече в наши дни? Вие си запазете правото за по-късна раздяла с този материал, но в случая интересно е да видим художественото осмисляне на тези толкова необикновени събития. . .

— Очевидно налага се да ви обясня по-обстоятелствено моето отношение към тази нощ. Сега засега тя е пресъздадена в началото на романа „Ден и нощ на Тома“ и естествено след нея настъпва голям спад; тя е толкова силна, че нарушава тотално архитектуриката на творбата. От друга страна, тази нощ не може да бъде преместена изкуствено за финал. Може би тя трябва да абсорбира много други линии и етапи на развитие — и минали, и бъдещи — тогава книгата ще започва с вечерния здрач и ще завършва със здрача на утрото. Но понеже романът е вече написан. . . и понеже не знам кога други път ще имам такъв сюжет, аз съм творчески парализиран. . . Вие ме разбирате. . .

— Значи ли това, че се ражда нов роман за живота на нашия герой Тома? Един герой, съдържащ твърде много автобиографични черти. . .

— Именно. „Ден и нощ на Тома“ е засега в две части — в две различни папки. Първата, отразяваща годините на Съпротивата, ще излезе непроменена, но втората — раждането и отглеждането на Свободата, ще трябва да намери съвсем ново решение. . .

— Тук се налага едно малко отклонение. Искам да Ви запитам, защо все пак не бързате с публикуването поне на завършената първа (и предполагаема самостоятелна звучаща) част на Вашия роман? Дали това е въпрос на творческа самодисциплина, на авторски самоконтрол или имате други съображения? Какво Ви задържа от активни публикации, защото имам чувството, че имате и други завършени неща. . .

— Мисля, че грешим, като задълбаваме разговора толкова много около книги, още непознати на читателя. По тези въпроси бих говорил спокойно и с чиста съвест след 5, 6 или 7 години, защото даже споменатата завършена книга за Тома също е поредна част от нещо по-голямо. Аз съм споменавал и другаде, ще повтора и сега — Томата е внук на Павел Хаджигранев. Времето между двамата също трябва да се запълни. И все пак аз имам някои вече осъществени идеи извън тази поредица, които бих могъл да издам веднага: така например едно заглавие „Да бъдеш бог до есента“ фигурира вече доста години в плановите на издателствата. И книгата е готова, и почти съм доволен от нея. . . , но. . . почти. Това „почти“ ми пречи много; бих могъл да я отпечатам веднъж и да я преработя за второто издание. Такива случаи има у нас и в световната практика, но се боя. Първо, не ще изпитам необходимата стимулираща радост при появата на книгата: „Едно финансово облекчение не ще може да компенсира лешото творческо самочувствие!“; второ, може би темата, изтръгната от сърцето ми и напуснала моя дом, не ще се върне никога при мене; а така, докато е още тука, тя си е мое и аз съм неин. И, трето, въпреки че вярвам твърде много и в морала, и в характера си, не зная какво ще стане с мен, ако пусна така 2—3 блудни дъщери да скитат между хората. . . Ние свикнахме да се пазим от грипове и настинки, мием си ръцете преди и след всяко ядене, но твърде малко мислим за хигиената на творческия дух. . . Имам основание да се пазя от оня „сепсис“, който погубва вече мнозина талантиви писатели. А и сега — сега пред очите ни загиват пет-шест души от нашите свидни приятели.

— Значи пак опира до творческата самодисциплина. . .

— Там опира? До жестока самодисциплина, от която боли; имам понякога чувството, че месата ми и душата ми са посинели от тоя допир. Имал съм дори случаи, когато в периоди на материални затруднения е звънявал телефонът и от издателството ме подсецат, че ако забавената книга не постъпи тия дни. . . И съм слагал ръкописа в чантата, и съм тръгвал, и съм се връщал от средата на пътя. Колко е лесно човек да се предаде! Колко е трудно да се предаде Човекът. . .

— Какво да се прави! Читателят е търпелив — и надявам се — дано е за добро. . .

Но ние пак се отклонихме — хайде да се върнем към оная историческа нощ, към онези дни на народен подем и опиянение. И тъй, Вие на 8 септември вече се бяхте запътил към родния си град? Да следваме хронологията на събитията!

— Естествено, настъпи утрото. Настъпи с много маршове от високоговорителите на перона. Маршове там са гърмели може би всяка сутрин, репродуцирани от емисиите на Радио София, но този път ние чуваме съобщение, че през нощта властта в страната е минала в ръцете на Отечествения фронт. Бяхме обкръжили репродукторите като живи оратори, а те продължаваха да говорят. . . И още в тия мигове стачкуващите локомотиви засвириха. Машинистите бяха вече в кабинетите, гаровият персонал подканяше да се качваме. Харманли е близо и след по-малко от един час нашата група тръгна успешно към центъра на града. Не мога да ви опиша как са ни посрещали, ще ви кажа само, че през целия този ден баща ми не можа да се добере до мене. . .

Сред „посрещачите“ бе новият, муравиевският, околийски управител. Той се опита да спре шествието в името на реда, от който и самите ние сме имали нужда. И подканяше, разпери ръце насреща ни: „Господа комунисти, господа комунисти, аз за ваше добро. . . аз все още представлявам. . .“ не можахме да чуем какво точно представлява, защото гласът му затихна в канавката. Другото е познато. Този ден то е ставало във всеки град на страната.

— Разкажете как загиваше властта на фашизма в това градче? Как виждате всичко това днес — през погледа на писател?

— Загиваше по най-различен начин!

Доскорошните първенци на града — тези, за които беше работила фашистката машина, трябва да са имали тревога за своето имущество, но така или инак тях никой не ги търсеше, те продължаваха да ръководят своите маслобрани и тютюневи складове, своите мелници. Своята търговия. Те даже бяха длъжни пред новата власт да не преустановяват работата си. Застрашен беше главно апаратът на тяхната власт и най-напред полицейските и офицерските чинове. Между тях мнозина имаха основание да се боят, и то не за друго, а за живота си. А тук казваха думата си не само насъбраните вини, но и характерите на хората. . .

Ще разкажа една малка история около превземането на полицейския участък: за да не се дават жертви, ние потърсихме началника на униформената полиция кап. Сейменски — той не беше окървавен човек. Доскорошен селски учител, за да сложи край на миткането си по седата и да се прибере в града, той приел тази служба няколко месеца преди завръщането ни. Така че нямаше никакви опасения да ни откаже помощта си и да усложни положението в града. Беше в нощта между 9 и 10 септември — преди полунощ. Той влезе в участъка и заповяда на полиците — тези, които бяха там, и тези, които бяха по наряд из града, да се съберат за важно съобщение. След около половин час той вече говореше на строените полицаи. Бил убеден — така каза пред подчинените си, — че повечето от тях са служили не толкова за пари, колкото от чувството, че изпълняват своя дълг пред отечеството си. Но може би това същото отечество сега има нужда от други пазители, от други служители, тези другите са вече тук, зад тия врати, зад тия прозорци, и щом става дума за общия дълг пред България, това трябва да стане без кръвопролитие. И така от тази минута те били освободени от своята полицейска служба. Според него те ще могат да се приберат още тая нощ по домовете си — с изключение на двама-трима, — чието оставане тук ще бъде полезно от гледна точка на реда в града. Накрая по негова покана полиците извикаха: „Ура!“ за тези, които ще ги заменят. И се пръснаха по домовете си естествено без оръжие. Лично аз, твърде съпричастен в този план за гладко изнемване на властта от полиците, бях очаквал все пак някакви усложнения. Но тази безгранична безропотност даже от страна на хора, които нямаша основание да очакват милост и съчувствие от никого, ме разтърси дълбоко. Така например заповедта за строяването и разпускането на полиците, за прибирането на оръжието и патроните по opis се извърши с изключително старание от вече споменатия старши стражар Димо Севов. Той бе човек с две убийства, но тъкмо неговото „ура!“ гърмеше най-силно.

И така полиците се пръснаха, а по-голямата част от групата ни, получила допълнителни задачи, се разсloi към общината, към казармите, към гарата. Аз останах на командния пост в участъка при телефона в очакване на вести от други части на града; от други градове. В тази

стая бе и леглото на старшията (за случаите, при които му се е налагало да остава тук). И така, докато аз чаках вести по телефона и се вслуствах във всеки глас и във всяка стъпка от улицата, този човек си събу ботушите, хвърли куртката и легна да спи — и което е най-чудно — веднага заспа. Спа безметежно, с дълбоко равно хъркане; малко преди разсъмване стана и каза, че иска „да иде повън“ . . .

„Бай Димо, казах аз, ти спа много дълбоко!“

„Аз все така си спя—рече той. — Знам какво искаш да кажеш, но моята съвест е чиста. . .“

„Ти имаш убийства!“

„Някой казва ли, че нямам. Аз ти казвам само, че съвестта ми е чиста. Тия момчета, дето аз ги. . . те също стреляха! Аз исках да има ред и го поддържах — според своите сили и тъй както мога акъл подсказваше. . . С мене всичко може да стане, но ти си млад и ще видиш, че държавата не може без хора като Димо Севов. Такива като мене вие ще търсите и ще ги намерите!“

И пак легна, и пак заспа безметежно до утрото, когато в коридора се чу глъч: нови другари бяха дошли. И един от моите приятели, Стайко Гочев, им раздаваше оръжие и боеприпаси от вещевия склад. Имаше и спорове — за тоя пистолет, за оня автомат. Старшията скочи от леглото си. Разбрал какво става, той се втурна към вратата. Опитах се да го спра, но той като че ли не ме видя и като че ли не видя парабелума в ръката ми. Блъсна ме с лакът и аз, за да не стрелям прибързано, тръгнах след него — без да го изпускам от очи. Не, нямаше опит за бягство. Той се втурна сред въоръжаващата се група: „Накъде? Стойте! Стойте! Казвам ви — тука има ред!“ и ги разблъска и в яките му ръце лъсна отгет от някого шмайзер. Оставаше само да пусне откос върху смутената група. Аз трябваше да го преваря, но не стана нужда — видях го да събира и другите шмайзери. Стайко Гочев му викна: „Ти какво се месииш, бай Димо? Твоето мина, замина. . .“

„Как ще еминало-заминало! — ревна насреща му Димо Севов. — Аз още не съм сдал! . . Аз ще сдам по протокол — нищо не трябва да липсва. . . Моята съвест. . .“

А сетне, като наредих оръжиято да се предава срещу подпис и като връщах старшията към леглото му, той изтриваше изпотеното си чело и говореше: „В какви ръце го оставям, Българияй!“

Та ето, и старшията Димо Севов беше част от фашизма.

— Къде продължи Вашата дейност по-нататък?

— В участъка прекарах още две-три денонощия, докато властта в града премина изцяло в наши ръце и докато се сформира първоначалният състав на Народната милиция. След това като член на Околийския ремсов комитет аз трябваше да създавам ремсови организации в града и по селата. Няколко месеца пътуване с мотоциклет по далечни и твърде несигурни пътища. Впрочем нещо, което вършеха мнозина мои връстници из страната по онова време.

— Да, така е! Но навсякъде тези процеси протичат специфично — не може паметта Ви да не е запазила и по-ярки и по-интересни епизоди. . .

— Неинтересни епизоди от това време не помня. Може би ги е нямало или пък съм ги забравил. В същност нямаше нищо за забравяне, тъй като всичко се извършваше за първи път, нищо не се повтаряше и дните не бяха тръгнали още по коловозите на рутината. . . Имаше например в старата харманлийска околия (в нейния южен край, там, където тя стигаше р. Арда и гръцката граница) едни странни селища на тракийци, прокудени от Беломорието. Те не бяха пожелали да се изселят във вътрешността на страната, нещо ги бе карало да се взират от тия баири на юг; а мъжете от време-навреме да се спускат нощем надолу към някогашните си родни огнища. Тия хора не можах да приемам настоящето — бившите власти бяха използвали тяхната любов и тяхната мъка, и техните набези. . . В дните, за които говоря, те не знаеха какво ще стане с техните привилегии, с тяхното оръжие, с техните поселища. Не знаеха, но и не пушаха наши инструктори да правят събрание между тях. А понякога по тия, които се бяха запътили натам, стреляха. Не съм чел никъде нищо за подобни села, за подобна комплицирана душевност и за такива почти неразрешими проблеми — между тях и новосъздадената отечественофронтиска власт.

Та на моя милост се падна „късмета“ да обходи тия села на всяка цена. Но за това трябва да се пише отделно. . .

— Аз съм от по-друго поколение, расъл съм, както се казва, по Вашия край, „във вътрешността на страната“. И не мога да разбера точно в какво се изразява тази „комплицирана душевност“ на споменатите селища. Много бих искал да разкажете за някое свое конкретно преживяване там! . . .

— Например следното: всеки мъж по ония села имаше модерно оръжие. За тях не беше проблем да пазят пътищата към своя край, но ако човек се промъкне до общината им нощем — те не биха се решили на убийство. Първо, поради неписаните закони на гостоприемството, и, второ, за да не бъдат уличени в недвусмислена контрареволуционна дейност. Тъкмо затова пазеха подстъпите си към селата отдалече. Моето намерение беше, след като премина по-голямата част от пътя с военна кола, да слеза и да продължа нощем през баирите и да им стана „гост“, преди още да са ме усетили. Някой обаче им позвънил от Харманли по телефона — да се вразумят и да ме посрещнат добре, в резултат на което те устроили засада в район, считан за безопасен. Стреляха и пронизаният шофьор полетя заедно с колата в пропастта. Мене ме спаси каменистият силен, където скочих, хлъзгах се надолу по корем, следван от каменна лавина. Така и не стигнах до тия села. . .

— Но това е силен жезнен материал и Вие вероятно ще се връщате към него. . . Не бих искал повече да задържам вниманието върху тези моменти от живота Ви, защото в един разговор те могат и да избледнеят. Нека белетристът сам се пребори с тези събития. . .

И така — моят следващ въпрос е насочен към литературното Ви изграждане — остава ли Ви тогава време да поддържате и литературните си интереси?

— Нямах такова време. Около две години, до есента на 1946 г., не четях друго освен вестници и организационни инструкции.

— През това време у Вас възникваше ли мисълта, че бихте могли да се посветите изцяло на организационна работа?

— По-рано преди провала и в затвора аз се виждах именно като такъв деец. Впоследствие обаче практиката показва, че аз съм непригоден за новите условия. Така например: аз не разбрах защо трябва да създаваме някои ТКЗС за две-три денонощия. При положение, че старите тесняци там — приятели на баща ми, — искаха да им бъде даден срок от 2—3 месеца. И обещавах, че след тия месеци те сами ще сформират колективното стопанство, без да се мяркаме ние от града. . . За мене те не бяха врагове и аз не можех да ги подменя като предишните властици. . . Има и други такива примери в живота ми, при които аз съм показал недостатъчно бързо „адаптиране“ към изискванията на момента.

— Кой момент от живота си считате за решаващ при окончателното Ви ориентиране към литературни занимания?

— Вие сте почувствували вече може би, че и без да съм се занимавал активно с литературна работа през тия две следдеветосептемврийски години, аз съм мислил и за своите бъдещи лични пътища. Шеше ми се между другото да видя и малко свят; бях се сдобил вече с паспорт за Франция (смятах да уча история на изкуството), но не получих френска виза. Може би моята биография ги беше смутила. . .

Между другото направих няколко плахи поетични опита. По това време — не помня точен повод — в „Младежка искра“, орган на ЦК на РМС, беше обявил конкурс за най-добро младежко стихотворение. И аз изпратих едно; на следния ден написах и друго, стори ми се по-хубаво и изпратих и него, но вече с псевдоним. Нищо не очаквах от този конкурс — просто погледът и мисълта ми не се застояваха вече само в Харманли. За мое смайване тия две стихотворения, подписани с две различни имена, спечелиха първата и втората награда на конкурса. Този факт ме върхлетя като гръм — смущението не бе по-малко от радостта. Изведнъж се оказах в ситуация, от която няма връщане. И така много неща станаха по-нататък — благоприятни или неблагоприятни за моето посвещаване на литературата, но тази двойна награда в конкурса беше вододелната линия в живота ми. Тогава отново се върнах към книгите и отново изпитах сладката радост от общуването с тях. Имах чувството, че те са били моят дом,

напуснат за неопределено време поради неотложни задачи; но мой дом, топъл дом, който винаги ме е чакал. . .

— И по-нататък?

— Аз вече гледах навън. Смятах, че бъдещето ми ще се изясни под небето на София. Както и преди мен, както и след мен — с повече или по-малко основание — смята всеки начеващ писател. Важното бе да бъде в столицата — сред всичко, което дава тя и което липсва на малкия град. Като политзатворник имах право да запиша която си пожелае специалност, но аз записах философия — през есента на 1946 г.

Защо философия? Защото всяка друга специалност водеше към определена професия, а моята професия — колкото и смешно да ми се вижда това сега — бе вече избрана. . . При това аз считам, че ще изгубя малко време за подготовката си. Нали уж вече познавах основните принципи на философията. И така щях да имам образование — без ангажимент към определена професия и колкото си искам време за „гълтане на култура“. Естествено и за писане.

— Може ли да посочите някои запознанства и събития от онова време, които са ускорили Вашите литературни изяви?

— Между другото: сборището на младите, начеващи литературни амбиции. Едно от тях — най-яркото и най-многолюдното (мисля, че то си остава такова и до днес) — ме застави да пусна котва сред него. Това бе литературният кръжок „Васил Воденичарски“ при тогавашния Историко-философски факултет. Срещите ставаха всяка седмица — обикновено в неделен ден, — когато имаше свободна аудитория. Някои от младите хора, срещнати там, са днес утвърдени творци, други след някоя добра проява в литературата изчезнаха завинаги от нейната сцена, но така или иначе всички имаха самочувствие на избраници. На сборките се допушаха малко гости и без право на изказване. За да не бъдеш гост, трябваше да станеш член на кръжока, а за да станеш член — трябваше да прочетеш свои творби. За малцина вратите се разтваряха изведнъж. След обсъждането на новите кандидатури твърде често се произнасяха „смъртни присъди“. Изобщо малкото затворено общество от бъдещи таланти се пазеше от прекомерно разрастване. . . На мен съдбата ми се усмихна повече, отколкото бях очаквал: стихотворенията ми бяха приети ласкаво; едно от тях бе отпечатано през пролетта на 1947 г. в „Студентска трибуна“, а през 1948 г. станах и председател на кръжока. Междувременно бях печатал вече и в „Жената днес“, и във в. „Народна младеж“, и главно в „Литературен фронт“, където Фурнаджиев пусна на два пъти мои неща. Аз имах естествено вече и нови приятели. В кръжока срещнах за пръв път Давид Овадия, с когото не се разделяхме дълги години. А участието ми в „Литературен фронт“ ме срещна с неуморимия Радой Ралин — дотогава той бе кумир за младите и неведнъж са ми го показвали по „Царя“: „Ето го този, дето говори! Да, това е Радой Ралин. . .“

Оттогава познавам Атанас Наковски и Ивайло Петров, Вълчо Раковски и Найден Вълчев. А също така и добрия, талантлив човек Димчо Маринов, който прочете в кръжока разкази, на които всички завихладхем, за да се откаже по-сетне по неизвестни причини завинаги от прозата. Такъв беше случаят и с Панайот Манолов, който след прекрасни безспорни литературни изяви избра попрището на провинциален кореспондент. Тук трябва да спомена и Илия Трифонов — един от председателите на кръжока, — много ерудиран млад човек, който в момента завършваше втория си факултет и който за всички нас трябваше да стане бъдещо светило на литературната критика. Освен подготовката и безпогрешната си интуиция за това, „от кой храст ще изскочи заекът“, той притежаваше и чуден характер за привличане на младите хора. Той ни къркаше и събираше като квачка под крилото си. След като се пръснахме от кръжока, аз дълго време очаквах да срещна в печата неговите литературни критики, но такова нещо не се случи. Той бе станал преподавател по диамат в едно висше учебно заведение.

За специалността философия това беше време на коренни преподавателски дислокации. Като идеологическа дисциплина философията не можеше да бъде преподавана от заварените буржоазни професори. Новите преподаватели, които ги заместваха, въпреки своята идейна и житейска зрелост нямаха она бялска на европейския академизъм, който аз помня например от проф. Сарълиев — по история на философията. Дребничък, аскетичен, нежен, точен като самата часовникова стрелка — така отмерен и в своите жестове, и в своето слово, — аз му

„Нямам ги у себе си, другарю Даскалов.

„А къде са?“

„В София.“

„Добре! Тогава като се върнем в София...“

Това не бяха само любезни приказки. Нещо повече: видял моето смущение, Ст. Ц. Даскалов направи така, че да не мога да му избягам. И като прочете в София моите работи, рече: „Така си и мислех — ще ги печатаме!“ И което е истина, той тръгна по редакциите с тия стихотворения. И независимо от резултатите на тази „масирана акция“ срещата със Ст. Ц. Даскалов ме беше вече променила. След нея никой с нищо не би могъл да ми внуши, че аз не съм роден с литературно призвание...

— Провървяло Ви е! Навреме сте попаднал при Ст. Ц. Даскалов. Точно тогава е трябвало да попаднете — нито по-рано, нито по-късно...

— Както и да е — аз останах не само с хубав спомен от тази среща; аз си обещах: в случай на щастлива литературна съдба да се отплатя на живота със същия жест — някога към някого.

— Животът предостави ли Ви такава възможност; такива възможности?

— Рано е да кажа, че литературната ми съдба е щастлива... Но въпреки това имам вече 2—3 щастливи срещи с млади дарования... Моят нрав е по-друг — не нося техните работи по редакциите, но сядам на масата с молив в ръка над тия плахи опити и търся в какво е силата и в какво е слабостта им. И така, многократно...

— И откривате ли последователи на Вашия повествователен маниер сред тия млади творци, потърсили Вашето мнение? Защото неписаното литературно правило е такова: всеки търси опора и подкрепа при духовно близък автор...

— Добри последователи не може да има никой, защото добрият талант не може да бъде ничий последовател... А с неталантливи хора работа нямам! Може да става по-скоро дума за сродни психологии; за близост както в душевната, така и в рецепторната нагласа; за неща, общи в житейския път; в условията на зрене; за общи предпочитания в етиката, естетиката и в последна сметка — постигата. С тази разлика, че по възрастови причини един може да бъде по-начело в колоната, а друг по-назад...